

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

I. MİLLETLER ARASI TÜRKOLOJİ KONGRESİ

(İstanbul, 15-20 X 1973)

tebliğler

3. TÜRK SANATI TARİHİ

~~Tercüman~~ Gazetesi

ve

Türkiyat Enstitüsü'nün
işbirliği ile basılmıştır

İSTANBUL
1979

ANADOLU'NUN BAZI İSLÂMÎ YAPILARINDAKİ ALEMLER HAKKINDA

Yılmaz ÖNGE

Bilindiği gibi alem, genel mânâda bir şeyi tanıtmak için kullanılan işaret, alâmet ve bayrak demektir (1). Ancak bizim yazımıza konu olarak seçtiğimiz alemler, Anadolu'da Türk - İslâm devrine ait bazı yapıların kubbe, külâh gibi üst örtülerinin tepelerine yerleştirilmiş, muhtelif şekilli mimarî elamanlardır. Aslında Türk sanatının enteresan bir mimarî detayı olan bu çeşit alemler, fonksiyonlarından ziyade, bilhassa din ve sanat felsefeleri bakımından ayrı bir önem taşıyan dekoratif sembollerdir.

Alemler hakkında yapılmış muhtelif Türkçe neşriyatta, eksik ve hatalı olmakla beraber oldukça geniş bilgi bulmak mümkündür (2). Bunların içinde rahmetli Celâl Esad Arseven'in eseri olan Sanat Ansiklopedisindeki «alem» maddesi en mühim ve geniş bilgiyi toplayan tek kaynaktır. Sanat

(1) Celâl Esad Arseven, Sanat Ansiklopedisi «alem» maddesi. I. Cilt, İst. 1943, 39-44. s. M. Zeki Paka'nın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü «alem» maddesi. I. Fas., İst. 1971, 47-49. s.

(2) L'Architecture Ottomane. İst. 1873

Celâl Esad Arseven, Türk Sanatı (eski yazı ile) «alem» bahsi. İst. 1928, 184-185. s. Dr. Rıza Nour, Türk Bilik Revüsü - Revue de Turcologie. L'Histoire du Croissant. Tome I, Livre 3, Alexandrie (Egypte) 1933, 3-232/45-274. s.

Celâl Esad Arseven, Sanat Ansiklopedisi «alem» maddesi. I. Cilt, İst., 1943, 39-44. s.

Celâl Esad Arseven, Türk Sanatı Tarihi «alem» maddesi. İst. 727-730. s.

H. Zübeyr Koşay- P. Çetin, Etnografya Müzesindeki Alemler. Türk Etnografya Dergisi III. S., Ank. 1959, 80-86. s. ve XVII-XXVII. Lev.

Erdem Yücel, Türk Mimarîsinde Alemler. Tarih Konuşuyor. 6. C., 35. S., Aralık 1966, 2908-2911. s.

Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver, Cami Alemleri. Hayat Tarih Mecmuası. 5. S., Haziran 1968, 11. s.

Enver Behnan Şapolyo, Alemler. Önasya. V.C., 53-54. S. Ank. 1970

Ansiklopedisinde alemin, yazımızın başında aynen aldığımız tarifinden sonra, mimarî ile ilgili olarak şu satırları okuyunuz:

— Camî, türbe, medrese, çarşı, imaret (aşhane), kapalı çarşı vesaire gibi dinî, ictimai ve resmî binaların kubbeleri tepesine ve minare külâhlarıyla, mimberler ve şadırvanlar gibi mimarî kısımların ahşap çatıları üstüne süs olarak konulan tepelikler. Bunlar umumiyetle şakulî bir mihvere geçirilmiş boncuk gibi toparlak şekilde birkaç parçadan ve onların tepesine takılmış ay veya iki ucu dışarıya doğru kıvrılmış bir boynuz veya bunlara benzer şekillerde bir tepelikle nihayet bulan tezyinî unsurlardır. Bunların kullanılmasına başlıca üç şey sebep olmuştur:

- A — Yapı gerekliliği
- B — Güzellik
- C — Gelenek ve görenek tesiri

A — Kubbelerin üstüne kaplanan kurşunların tepede birleştikleri yerdeki açıklığı bir örtü ile örtmek ve buralardan rüzgâr ve yağmur girerek kurşunları kaldırmamak için oraya kapak gibi ağırca birşey koymak ihtiyacı.

B — Kubbenin dış şeklini veren iki tarafındaki kavislere bakıldığı vakit gözün o kavislerden birini takip ederek tepeye kadar çıkmasından sonra diğer taraftaki kavsi takip ederek yere doğru inmesinden hasil olacak düşüklük duygusunun önüne geçmek ve dikkati tepede tutarak oradan alemin şakulî çizgisini takip suretiyle semaya doğru çekmek ve bu suretle kubbeye bir yükseliş tesiri vermek. Zaten bütün dünya mimarîlerinde sivri ve külâhlı çatıların tepesine sivrilik verilmesi bu düşüncededir.

C — Eski Türkler umumiyetle çadır ve binaların tepesine gerek tezyinî mahiyette ve gerekse kötü ruhlara ve nazara karşı bir tılsım olarak bir sıraya geçirilmiş yuvarlaklar şeklinde tepelikler koyarlardı ki bunlara boncuk veya bohcuk denirdi. Ötedenberi devam eden bu geleneğe diğer inşai ve bedii sebepler katılarak alemlerin bugüne kadar devam etmesine ve mimarîde mühim bir unsur haline gelmesine sebep olmuştur.»

Alemlerin kullanılmasına sebep olarak gösterilen ve yukarıda aynen tekrarladığımız izahat, aslında pek doğru ve tamam sayılamaz. Şöyle ki, «A» maddesinde ifade olunan (yapı gerekliliği) kurşun örtülü kubbe veya külâhlar göz önünde tutulmak suretiyle izaha çalışılmıştır. Halbuki Anadolu'da kurşun örtünün, İslâmî devir yapılarında kullanılmaya başlanması ve temülû takriben XIV. yüzyılın sonu veya XV. yüzyılın başlarından itibaren. Kurşun, temini geniş malî imkânlarla bağlı, pahalı ve kıymetli bir malzeme olduğundan, ancak Osmanlı devletinin siyasî ve ekonomik bakımından güç-

lenmesinden sonra bol miktarda kullanılmıştır (3). Bunda da Osmanlıların, Selçuklu devri inşaat geleneklerinden ayrılarak, yayılma sahalarında karşılaştıkları antik devir eserlerinin inşai özelliklerinden ilham aldığı söylenebilir. Kurşundan önce, Anadolu yapılarının kubbe ve külâh kaplamaları için kiremit, tuğla, taş veya sıvanın kullanıldığı bilinmektedir. Bunların arasında tuğla hariç, diğer malzemelerin alem şeklinde bir elemana ihtiyaç göstermeyeceği kolaylıkla anlaşılabilir. Diğer taraftan bugün dahi, evvelce alemin mevcut olduğu halde bunun düşüp kaybolmasından sonra yeri boş kalan, pek çok kurşun örtülü kubbe veya külâh mevcuttur. Bunlarda yağmur veya suya karşı tecrit, tepeye tesbit edilen basit bir kurşun kapak ile sağlanmıştır. Külâhında aslında da alem bulunmayan kurşun kaplı bacaları veya hamam kubbelerini de, fikrimizi destekleyen örnekler olarak gösterebiliriz. Ancak konulan bir alemin, kurşun örtülü bir kubbe veya külâhin tepesinde koruyucu bir rolü olmadığı da, tamamiyle inkâr edilemez.

«B» maddesindeki (Güzellik) gerekçesi ise bir bakıma doğru olmakla beraber mutlak bir değer sayılamaz. Bu, gözün bir alışma şekli, estetik terbiyesi gereğidir. Nitekim kubbe yerine bir külâh düşünüldüğü takdirde, bunun silüetinde kenar çizgilerini takip eden gözün düşüklük duygusunu önleyip, dikkati semaya doğru çekmek için, alemin ne dereceye kadar rolü olabileceği sorulabilir. Zira, evvelce tepelerinde alem bulunduğu muhakkak olan fakat halen yerinde bulunmayan XIII. - XIV. yüzyıllara ait tuğla veya taş külâhlı kümbetlerde, gözümüzün bugün artık bir alem eksikliğini hissetmediğini söyleyebiliriz.

«C» maddesinde izah olunan (Gelenek ve görenek tesiri) ise hakikaten çok önemlidir ve mimarî alemin mevcudiyetinin yegane ve tek sebebi de bu olsa gerektir. Mezkûr ansiklopedinin alem maddesinde bilahere örneklerle izah edildiği üzere, İslâmiyetten önceki Türklerin dinî inanç ve gelenekleriyle sıkı sıkıya ilgili olan bu mimarî detay, Şamanizm veya bundan daha eski fakat Gök Tanrıdan yahut tanrıların mekânı olarak kabul edilen gökle ilgili mitolojiden ilham alınarak şekillenmiştir (4). Nitekim bugünkü alemlere şekil veren hilâl ile yıldız da gök kubbenin unsurlarıdır. İslâmiyetin kabûlünden sonra kısmen mahiyet değiştirmek suretiyle Türkler arasında yaşayan bu eski düşünüş ve inançların tesiri ile alem, yüzyıllar bo-

(3) Yılmaz Önge, Klâsik Osmanlı Mimarisine Şekil veren Kurşun Örtü ve Kurşunculuk. Önsya. V.C., 53-54. S., Ank. 1970

(4) Abdülkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ank. 1945

Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi. I.C., Ank. 1971

Emel Esin, «Kün-ay» (Ay-Yıldız motifinin proto-Türk devirden Hakanlılara kadar ikonografisi). VII. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri. I.C., Ank. 1972, 313-359. s.

yunca gelişmiş ve artık Osmanlı mimarisinin kaçınılmaz bir kubbe ve külâh detayı haline gelmiştir.

Tarihi belgelerde alem tasvirleri :

Alemler, eski mimarimizin detayları arasında en çok dikkati çekenlerden biridir (5). Yapıların kubbe veya külâhla şekillenmiş üst örtülerinde zirveyi işaretleyen bu mimarî eleman, cesameti ne olursa olsun, eski tasvir sanatında, dış mimarî ile birlikte mutlaka gösterilmiştir. Nitekim eski minyatür, gravür, fresk (Res. 1) yahut oyma veya kabartma usûlüyle yapılmış rölyeflerde, (Res. 2) kubbe ve külâhların üstünde büyük bir titizlikle işlenmiş alemler görülür. Hattâ bunların, eski resimlerin özelliklerinden biri olan nisbet ve perspektif anlayışı ile yani, üstünde yer aldıkları örtü sisteminin hattâ yapının umumî heyeti ile uyuşmayacak bir şekilde büyütülerek gösterildiği dikkati çeker. Mühim olan diğer bir husus da, alemlerin orijinal şekli ne olursa olsun, resimde bunun, islâm yapılarının yahut kı-

- (5) Bilhassa camilerdeki kubbe ve minare alemlerinin Türk Mimarlık sanatının birçok unsurları gibi millî folklorumuza girdiği, el işlemleri, yazmalar, resimler gibi plâstik sanatların yanısıra masal, manî, türkû ve bilmecelerimize de konu olduğu bir gerçektir. «Alem»li türkûlere örnek olarak

Minarenin alemi
Kaşlar kudret kalemi
Madem doktor değilsin
Niçin açtın yaremî
Turnam turnam turnam
Ben buralarda durmam

..... V.S.
bilmecelere örnek olarak

Biz altı kardeşiz
Altımızın da ayrı işi var
Derya yüzünde
Bir balık kardeşimiz var
Kim bilirse bu bilmeceyi
Yemişbin altın
Bir donanmış at müjdesi var

veya Deryada bir balık
Kardesimiz var

verilebilir. Rahmetli ninem Behire Arutay'dan dinlediğim bu bilmecede İstanbul'daki Sultan Ahmet Camii'nin çok büyük olan kubbe ve minare alemleri kastediliyormuş. Göya bazı mehtaplı gecelerde, büyük kubbedeki altın yıldızlı alemin aksi denize vurur ve dalgacıklar üstünde balık gibi oynarmış. Hattâ bazı balıkçılar bunu balık zannedip tutmağa çalışırlarmış. Bu bilmecenin cevabı bazı neşriyatta, Sultan Ahmet Camii'nin minareleri ile Kızkulesi olarak verilmiştir. (Bakınız: Şükrü Elçin, Türk Bilmeceleri. 1000 Temel Eser. İst. 1970, 68. s.)

saca müslümanlığın sembolü sayılan bir hilâl ile ifade edilmesidir (6). Belki de sırf hilâli gösterebilmek için bu alemler bu kadar büyük ebadda tutulmuştur denebilir. Bu anlayışın bir tatbikatını da, yapıların uygun bir köşesine veya cephesine bir biblo veya minyatür bir maket şeklinde yapılarak yerleştirilmiş kuş köşklerinde görüyoruz (Res. 3).

Geçen yüzyıllarda Anadoluyu gezip, gördükleri manzaraları, günlük hayattan sahneleri ve mimarî eserleri gravürlerle tesbit eden bir çok ecnebi sanatkârın resimlerinde de aynı özelliğe rastlıyoruz. Meselâ Jouannin ve Jules Van Graver'nin 1840 yılında Paris'te basılmış «Turqui» isimli eserinde, İznik Yeşil Camii, kubbeleri üstüne hiçbir zaman konulmamış hilâlli alemlerle gösterilmiştir (Res. 4). Çünkü daha sonra ifade edeceğimiz üzere, İznik Yeşil Camiinin orijinal alemleri büyük bir şans eseri olarak yapılaş devrinden günümüze kadar gelebilen, ender mimarî parçalardandır (7) ve bunların tepelerinde hilâl motifi yoktur. Yeşil Cami gravüründe olduğu gibi bu çeşit eserlerde rastlanan bazı mimarî detay eksiklikleri ve hataları her ne kadar sanatkârların kabiliyet dereceleri, müşahede kuvvetleri yahut gravür çalışma tarzları ile izah edilebilirse de, mevcut orijinal alemlerin yerinde hilâlli alemler gösterilmesini yukarıda zikrettiğimiz, daha farklı bir görüş ve telâkkinin eseri saymak lâzım gelir.

Anadolunun eski yapılarında bugün görülen alemlerin çoğu daha sonraki devirlerde yapılan tamirler sırasında konulmuştur (8). Nitekim bunların bir kısmı orijinallerine benzer şekilde yenilenmiş bulunmakla beraber, diğer bir kısmının tarihî belgelerdeki tarif ve tasvirlerle uymadıkları, gerek yapılaş şekilleri, malzemeleri, gerekse üzerlerinde mevcut kitabe ve tarihlerden kolaylıkla anlaşılmaktadır. Genellikle buldukları yerlerin gözle ra-

(6) Müslümanlarla hristiyanlar arasındaki mücadelelere sahne olmuş, eski Anadolu şehirlerindeki abidelerin durumu hakkında bazı tarihî kaynaklar, bu hususta az da olsa bilgi vermektedir. Meselâ önce müslümanlar tarafından fethedilen Ani şehri, XII. yüzyılda Gürcülerin eline düşünce, cami olarak kullanılan büyük kilisenin tekrar eski haline çevrilmesi ve vaktiyle Ahlat'tan götürülüp kubbesi üzerine konulmuş bulunan büyük hilâlin indirilip yerine haç konulması (Prof. Dr. Osman Turan, *Döğü Anadolu Türk Devletlerinin Tarihi*, İst. 1973, 7. s.) veya yine Gürcülerin istilâ ettiği Duvın'de, camideki hilâlin indirilip bir molların sırtında Tiflis'e nakledilmesi (Prof. Dr. Osman Turan, aynı eser, 14. s.) gibi.

(7) Y. Mimar A. Saim Ülgen, camiiin son cemaat yerindeki orta kubbeden bahsederken «Bu kubbenin üstünde gördüğümüz müzeyyen başlıklı kilit taşı, alemlerimizin şayan dikkat nümunelerindendir» demektedir. (A. Saim Ülgen, *İznik'te Türk Eserleri*, *Vs-kıflar Dergisi*, I.C., Ank. 1938, 58. s.)

(8) Misâl olarak, Bursa Ulu Camiinin kubbe ve minare alemlerinin XIX. yüzyılda, Afyon Gedik Ahmet Paşa Camiinin kubbe alemlerinin 1940 yılında ve Erzurum Kale Mes-cidinin külâhındaki alemin de 1946 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğünce yaptırılan onarımlar sırasında konulmuş olduğu söylenebilir.

hatça seçilemeyecek yükseklikte oluşu sebebiyle, bazı neşriyatta sonraki devirlerin tamirleri sırasında ihdas edilmiş kubbe veya külâh alemlerinin, orijinal gibi kabûl edildiği dikkati çekmektedir (9).

Onarım sırasında yerlerinden alınarak, tamiri müteakip tekrar eşki yerine konulamayan veya ait olduğu yapı yıkıldığı için kullanılmayan bazı alemlerin bir hatıra olarak saklanması sayesinde, Cumhuriyetten sonra muhtelif müzelerimizde oldukça ilgi çekici alem koleksiyonları, vücuda getirilmiştir. Bunların arasında 1914 yılında açılan Evkaf-ı İslâmiye (halen Türk ve İslâm Eserleri) Müzesi ile bilhassa 1927 yılında hizmete açılan Ankara Etnografya Müzesi ve 1967 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından İstanbul Sıraçane'deki Amcazade Hüseyin Paşa külliyesinde tesis edilen Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesindeki koleksiyonlar önemlidir.

Anadoluda üstleri kubbe veya külâh veya külâh gibi sivri bir çatı ile örtülmüş islâm devri yapılarından hangilerinde alem bulunduğu da, meraklı bir inceleme konusudur. Bu hususta şimdiye kadar yayınlanmış bir araştırmaya veya yazılı bir vesikaya rastlamadığımız için, mevcut örnekleri göz önünde tutmak suretiyle, ister dinî ister profan olsun, her çeşit kargir ve ahşap eserde, büyüklü küçüklü bütün kubbe ve külâhların tepelerine birer alem konulması geleneğinden bahsedilebilir. Ancak çeşitli Türk yapıları arasında, üstü bir aydınlık feneri ile nihayetlenen soyunma kısımları hariç, kubbe veya külâhlarında alem bulunmayan yegane yapıların hamamları olduğunu görüyoruz. Bunun, hamamlardaki soğukluk ve sıcaklık kısımlarında, kubbe ve tonozların merkezlerinde genellikle bir ışıklık oluşu ve bu yüzden buralara alem konulamaması gibi bir sebebe dayandığı düşünülebilirse de, kat'i bir hükme varmak oldukça güçtür. Fakat XII. yüzyıldan itibaren XIX. yüzyıla kadar yapılmış ve bugün mevcut olan hamamların, soyunma kısımlarındaki aydınlık fenerlerinin kubbe ve külâhları hariç, hiçbirisinin kubbesinde ne orijinal, ne de muhdes bir aleme rastlanmadığı da bir gerçektir.

Ev, köşk, kasır, yalı, saray gibi sivil ikametgâhlar için de alem konusunda kesin bir hüküm vermek kolay değildir. Çünkü maalesef, mevcudiyetini tarihî kaynaklardan öğrendiğimiz, Anadolunun muhtelif yerlerindeki bu çeşit yapılardan pek az sayıda örnek zamanımıza kadar, o da nisbe-

(9) Meselâ, H. Fethî Gözler, Selçukluların hilâli kullanışlarına örnek olarak 1312 tarihli Niğde Hund Hatun türbesinin külâhındaki, dövme demirden mamûl ay yıldızlı alemleri göstermektedir ki, türbenin külâh kaplaması XIX. yüzyılda, o da hatalı olarak, yenilenmiş ve mezkûr alem de o zaman konulmuştur. Nitekim daha sonra 1935 yıllarında bu kaplama tekrar tamir edilirken tepedeki alem de kaldırılmıştır. (H. Fethî Gözler, Bayrağımızın Tarihi Üzerine. Türk Yurdu, 269. S., Mayıs 1957, 822. s.)

ten sağlam durumda kalabilmiştir. Bunların mühim bir kısmı da takriben üçyüz veya ikiyüz elli şenelik veya daha yeni olup üstleri genellikle kiremit örtülü ahşap çatı yahut toprak örtülü düz dam şeklinde ve alemnieri yoktur. İstanbul ve Edirne'de yalnız padişaha veya hanedan mensuplarına mahsus ikametgâhların kiremit yahut kurşun kaplı çatılarına bacaları üstünde de alemler bulunduğunu, Topkapı Sarayı gibi günümüze kadar kalabilmiş örneklerden ve eski resimli belgelerden anlıyoruz (10). Ancak bu yazımızda sadece Anadoludaki alemleri söz konusu yaptığımızdan bunlardan bahsetmeyeceğiz. Buna mukabil Doğu Beyazıt'ta XVIII. yüzyılda İshak Paşa tarafından inşa ettirilen sarayın, İstanbul Saraylarında görüldüğü gibi, kubbe ve külâhlarından başka çatılı örtülerine ve bacalarına da alem konduğunu gösteren gravürlerin mevcudiyetini bildirmekle yetineceğiz (11). Halen bu muhteşem saray çok harap bir durumda olduğundan, mezkûr gravürlerin doğruluğunu kabûl edersek, çok sayıda alemlerle süslenmiş böyle çatılı, kubbe ve külâhlı yapıları, İstanbul'daki merkezî otoriteyi iktidenden fakat mahallî bir hakimiyetin ifadesi olarak değerlendirmek, hattâ belki de, zamanımızda mevcut olmayan sair Anadolu beylerinin veya hâkimlerinin ikametgâhları için verilmiş bir imtiyaz gibi düşünmek mümkündür (12).

Anadolu yapılarındaki alemlerin şekil ve malzemeleri :

Mimarî alemlerin şeklinden önce ona bu şekli veren parçalardan yani alemlerin hangi kısımlardan teşekkül ettiğini tesbit gerekir. Bunun için Celâl Esat Arseven'in, Sanat Ansiklopedisi ve Türk Sanatı Tarihi isimli eserlerinde bir kroki mevcuttur (13). Bu krokiye göre alem, aittan itibaren yukarıya doğru Kova - Büyük küp - Bilezik - Armut - Boyun - Küçük küp ve Hilâî den ibaret bir tertip sırasına göre şekillenmektedir (Şekil 1). Ancak bu tertibin her aleme uygun olmadığı mevcut örneklerin tetkikinden kolaylıkla anlaşılabilir. Böyle bir alem şekli daha ziyade klâsik Osmanlı mimarisine ait veya onu takip eden devirlerdeki örnekler için kabûl edilebilir.

Anadolu'daki Türk-İslâm devirlerinin bütün mimarî örneklerine şamil bir alem şeması kanaatimizce XII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar yapılmış bütün alemlerde görülen müşterek kısımlar göz önünde tutulmak suretiyle şöyle bir tertibe sahip olmalıdır (Şekil 2). Buna göre alem, aşağıdan yu-

(10) Edirne Sarayı için bakınız: Dr. Rifat Osman, Edirne Sarayı. Ank. 1957, İstanbul saray ve köşkləri için bakınız: S. Hakkı Eldem, Köşklər ve Kasırlar. I-II. C., İst. 1969-1974.

(11) C. Texier, Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie (1839). Paris 1842.

(12) Muhtemelen aynı anlayışın tesiri ile Osmanlı Devletinde resmî binalara da alemler konulmuştur. Vilâyet ve kaymakamlıklar, mektepler, kışlalar gibi.

(13) Celâl Esat Arseven, Türk Sanatı Tarihi. 730. s., 1629. şekil.

kariya doğru başlıca üç kısımdan ibaret olup bunlar kaide - gövde ve tepelikür. Kaide, alemin kubbe veya külâh örtüsüne basan alt parçasıdır. Taş alemlerde bu parça masif veya içi oyuk, madenî ve seramik alemlerde ise genellikle içi boş bir ters kâse şeklindedir. Gövde, üstteki tepeliği taşıyan kısa veya uzun bir çubuk yahut muhtelif şekilli kısımlardan meydana gelmiş bir ara parçadır. Bu parça, taş alemlerde masif, madenî ve seramik alemlerde ise masif veya içi boş bir boru halindedir. Tepelik adını verdiğimiz üst parça ise alemin en önemli kısmı olup bunun da çok değişik biçimleri vardır. Taş alemlerde tepelik yine masif, madenî ve seramik olanlarda masif veya içi boş olabilir.

Anadolu'da mevcut örnekler, mimarî alemler için üç çeşit malzemenin kullanılmış olduğunu göstermektedir:

- 1 — Taş alemler (mermer dâhil her cins sağlam taş)
- 2 — Madenî alemler (genellikle bakır, pirinç, saç, bronz veya altın, gümüş gibi kıymetli madenler)
- 3 — Seramik alemler (sırlı pişmiş toprak veya cini)

Taş alemler :

Anadolu'da görebildiğimiz alemler arasında en eskileri, mermerden yapılmış Selçuklu alemleridir. Bunlar yekpare mermerden, oyularak şekillendirilmek suretiyle yapılmışlardır. Genellikle 6-7 m. çapındaki Selçuklu kubbeleri için, takriben 1 m. yüksekliğinde, yekpare mermerden oyma alemler kullanıldığını görüyoruz. Ancak daha sonraki devirlerde, bilhassa klâsik Osmanlı mimarisinde büyük çaplı kubbelerin inşasına başlandığında, bu kubbelerin cesametleriyle mütenasip büyüklükte yekpare taş alem yapılamayacağı, yapılsa dahi bunların kubbe üstüne kolaylıkla çıkartılamayacağı, hattâ alem hasara uğradığı zaman kolaylıkla tamir edilemeyeceği veya yenilenemeyeceği görülmüştür. Buna çare olarak büyük kubbelerin taş alemlerinin kaide, gövde ve tepelik kısımlarının ayrı ayrı parçalardan işlenmesi düşünülmüştür.

Taş alemler, kubbenin kilit taşına (Res. 5) veya merkezine şakulî durumda tesbit edilmiş, dövme demirden bir kenet çubuğu üzerine, erimiş kurşun aracılığı ile kaide kısımlarından bağlanmışlardır (14). Eğer alem parçalı olarak yapılmış ise kaide üstündeki kısımlar, dişili erkekli biribiri içine geçebilecek şekilde açılmış yuvalarla veya yine dövme demir kenetlerle birleştirilmişlerdir.

(14) Karaman'da XVI. yüzyıla ait Canbazzade Türbesinin kubbesinde dikkate değer bir taş alem yuvası mevcuttur. Tuğla kubbe örgüsünü bağlayan kilit taşının 35 cm. yüksekliğindeki bir kısmı, ters koni biçiminde kubbe dışında bırakılmış, bunun tepesine bugün mevcut olmayan taş alemin emniyetle oturtulabilmesi için 13x13 cm. ebadında ve 15 cm. derinliğinde muntazam bir oyuk açılmıştır.

Selçuklu devri için örnek olarak gösterilebilecek bir mermer alem, Konya'da XIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Sırçalı Mescid'in kubbesinde bulunuyordu (15). Bir kenarı 10 cm. olan, köşeleri pahlanmış prizmatik, kısa bir çubuk biçimindeki bu alemin yüksekliği 28 cm. idi. Bu çubuğun üstten 8 cm. lik kısmında pahlar keskin bir dönüşle zar veya küp şeklinde bir tepelik meydana getiriyordu (Şekil 3). Diğer bir mermer alem, Kayseri'nin Develi ilçesinde 1295 tarihli Seyyid Şerif Türbesinin kubbesindedir (16). 12 cm. çapında sekizgen kesitli, prizmatik bir çubuk halindeki bu örnek, kaidesiyle beraber 90 cm. yüksekliğindedir. Alemin tepeliği, alt kenarı iki sıra mukarnasla süslenmiş, dilimli, sivri bir kubbecik şeklinde bir topuzdan ibarettir (Res. 6) (Şekil 4). Benzeri bir örnek yine Develli'de Seyyid Şerif Türbesine çok benzeyen ve bunun için hemen hemen onunla aynı tarihlerde inşa edildiği tahmin edilen Hızır İlyas Türbesinin kubbesindedir (17). Bu mermer alem de silindirik bir çubuk şeklinde olup, etrafı altı adet mukarnas dilimiyle çevrilmiş, sivri bir kubbecikle nihayetlenen bir tepeliğe sahiptir (Şekil 5).

Benzeri alemleri XIV. yüzyıl eserlerinde de görmekteyiz. İznik'te, 1391 yılında Çandarlı Halil Paşa tarafından Mimar Hacı Musa'ya yaptırılan Yeşil Camii'nin son cemaat mahallindeki kubbesi orta tonozda, sekizgen prizma çubuk biçiminde bir alem mevcuttur (Res. 7-8). Pahlı olarak aşağıya doğru genişleyen, yine sekizgen planlı bir kaideyi ihtiva eden bu alem takriben 1 m. yüksekliktedir. Bu alemin tepeliği, köşeleri pahlanmış zar şeklinde bir topuk ve bunun üstünde kısa bir boyundan sonra sekizgen piramit bir külâhçık ile nihayetlenmektedir. Topuzun sekizgen şeklindeki dört yüzü, münavebe ile kabartma ve oyma olarak altı yapraklı birer çiçek veya rozetle süslenmiştir. Harim kubbesinin tepesinde de buna benzer bir alem görülmektedir (Res. 9). 1394 tarihli Milâs Firuz Bey Camii'nin kubbeslerinde de ölçü ve şekil bakımından İznik Yeşil Camii'nin alemlerine benzer alemler bulunduğu dikkati çekmektedir (Res. 10).

Konya'da 1455 tarihli Hoca Fakih Türbesinin külâhı üstünde ise takriben 40 cm. yüksekliğinde değişik biçimde bir mermer alem bulunmaktadır. Sekizgen piramit bir kaideye yapışık, küresel bir boğum ile onun üstünde kısa ve tıksız bir bilezik ile yükselen bu mermer alem, ortaşı oyuk bir

(15) Mescid'in 1963 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce restorasyonu sırasında bu alem, harap durumda olduğu bahanesi ile kaldırılmış ve yerine benzer şekilde, fakat farklı ölçüde yeni bir mermer alem konulmuştur.

(16) Tahsin Özgüç- Mahmut Akok, Develi Abideleri. Belleten, XIX. C., 75. S., Ank. 1955, 382. s.

(17) Tahsin Özgüç-Mahmut Akok, aynı eser, 383. s. Ançak bu alem bugün yerinde değildir.

damla biçimindeki tepelikle nihayetlenmektedir (18) (Res. 11). Hoca Fakih Türbesinin alemine benzeyen bir taş alem de Karaman'da XV. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği anlaşılan Halil Efendi Sultan Türbesinin külâhında bulunmaktadır. Takriben 30 cm. yüksekliğindeki bu alemin damla biçimindeki tepeliği kırıktır. Konik kaidesi kalın bir bilezikle bu tepeliğe bağlanmaktadır (Res. 12).

Klâsik Osmanlı devri taş alemlerinin yanısıra, XVI. - XVII. yüzyıllara ait bazı Anadolu yapılarında prizmatik veya silindirik, çubuk biçimindeki Selçuklu alemleri ile kaide, küp ve ortası delik damla şekilli tepelikten müteşekkil bodur taş alemlerin birleştirildiği örnekler de rastlanmaktadır. Adana'da 1541 tarihli Ulu Cami ile 1584 tarihli Kemeraltı Camiinin kubbelelerindeki mermer alemler böyle örneklerdir. Adana Ulu Camiinin takriben 60 cm. yüksekliğindeki alemlerinin gövdeleri silindirik çubuklar halinde olup ortalarında kübik veya küresel küçük birer yumru ihtiva etmekte, üstte ise uçları küçük birer küre ile birleşen, ortası delik damla şeklinde fakat yassı tepeliklerle nihayetlenmektedirler (Res. 13). Bu tepeliklerin iki yüzü ayrıca bir kanal halinde oyulmuştur. Kemeraltı Camiinin alemlerinde gövde, Ulu Camiinin alemlerinden farklı olarak ikişer yumru ile üç kısma bölünmüştür.

Klâsik üslûba göre nisbetlerin çok değişmiş olduğu barok devrin mimarî eserlerinde, alemler de bu değişikliğe uydurulmuşlardır. Ancak tertiplerinde genellikle eski kompozisyon şeması devam etmektedir. Bunlara örnek olarak Konya'da 1796 tarihli Yusuf Ağa Kütüphanesinin ağırlık kuleleri üstündeki alemler gösterilebilir (Res. 14). Bu mermer alemler basık ve yüksekliğe göre nisbetsiz genişlikte birer yarım küre biçimindeki kaideye makara gibi birer boyunla bağlanan birer küp ve bunun üstünde oldukça ince birer boyuncuğun taşıdığı birer hilâl veya boynuzdan ibaret tepeliği ihtiva etmektedirler. Burada dikkati çeken husus, mermerin mukavemetini azaltmamak için tepeliği teşkil eden boynuzun arası tamamen oyulmamış fakat iki yüzden çukurlaştırılarak ince bir levha haline getirilmiş olmasıdır.

Hem form hem de tertip bakımından klâsik örneklerden çok farklı olan XIX. yüzyılın taş alemlerinde ise genellikle kabalık ve zevksizlik hakimdir. Divriği'de 1228 tarihli Ulu Camiinin, XIX. yüzyılda yapılan tamirleri

(18) Alemin bu şekildeki tertibine, daha sonraki yüzyıllarda olgun nisbetlerini kazanacak klâsik Osmanlı devri alemlerinin prototipi olarak bakılabilir. Zira, bu alemdeki piramidal kaidenin, bir küpten ibaret gövdenin ve damla biçimindeki tepeliğin, aralarına eklenen muhtelif şekil ve ölçüdeki boyun, bilezik ve küp elemanlarıyla gelişip yükselmiş; damla biçiminin de açılarak boynuz veya hilâl-lâle şeklini almış olması düşünülebilir.

sirasında batı taraftaki kubbelerine konulan alemler böyle örneklerdir (Res. 15).

Madenî alemler :

Kubbeler büyüdükçe, bunlarla mütenasip ebadda taş alem hususunda ortaya çıkan mahsurları izâle için baş vurulan çarelerden biri de büyük kubbelerde parçalı madenî alem kullanmak olmuştur. Nitekim büyük Osmanlı camileri, bu düşüncenin tatbikatı bakımından en iyi örneklerdir. Bu camilerde küçük kubbelerin üzerine genellikle taş alemler, büyük kubbelere de parçalı madenî alemler konulduğunu görüyoruz (19) (Res. 16). İlk bakışta garip görünebilecek bu malzeme farkı, yukarıda izâh ettiğimiz teknik zorlukların mantikî bir çözümü sebebine dayanmaktadır. Madenî alemler genellikle, bu işe en uygun olan, kalın dövme bakır levhalardan yapılırlar. Bu alemler ister ahşap, ister kârgir olsun, kubbe veya külâhların tepelerine noktalarına şakulî vaziyette tutturulan ve yukarıya doğru incelerek sivrilmiş ahşap dikmelere geçirilerek çivi ile tesbit edilirler. Ahşap külâhlı minarelerde ise alemler, külâh çatkısının bağlandığı, seren adı verilen uzun ahşap direklerin külâh üstünde kalan kısmına tesbit edilirler. Eğer minare külâhı kârgir ise alemin konulması kubbelerde olduğu gibidir. Önce muhtelif şekilli parçalar halinde imâl edilen madenî alemler bilâhère perçinle veya lehimle birleştirilirler. Ancak büyük alemlerde bu parçalar, kubbe tepesine rahatlıkla kaldırılıp konulabilmesi için, gerektiğinde sökülüp takılabilen, birbirinin içine geçmeli bir şekilde yapılmışlardır. Madenî alemler genellikle yapıştırma altın varakla yaldızlanmışlardır. Böylece alemlere hem daha ihtişamlı bir görünüş kazandırılmış, hem de paslanmak suretiyle kısa bir süre içinde harabiyetleri önlenmiştir. XIX. yüzyılda Osmanlı devletinin ekonomik durumunun bozulması neticesinde, tıpkı yapılarda kullanılan ucuz ve dayanıksız inşaat malzemesi gibi, alemlerin de dövme demir veya adî saçtan imâl edildiği görülür. Hattâ sonradan bunlar, orijinal alemleri hasara uğramış, düşüp kaybolmuş daha eski devirlerin yapılarına da konulmuştur.

XIII., XIV. ve XV. yüzyıllara ait Anadolu yapılarında madenî alemler olup olmadığı, var ise bunların biçimleri ve cinsleri hakkında maalesef bilgimiz yoktur. Müzelerimizde toplanmış madenî alemlerin de envanterleri tamam olmadığı, hattâ çoğu zaman mimarî alemler ile sancak alemleri birbirine karıştırıldığı için, tarih ve yerlerini tesbit etmek hemen hemen imkânsızlaşmış gibidir. Buna mukabil, XVI. yüzyılın klâsik Osmanlı devri alemlerine nisbeten daha çok sayıda yapı üstünde hâlâ raslanabilmektedir.

(19) Amasya Sultan Bayaz'ıd, Gebze Çoban Mustafa Paşa Camileri ile Konya Mevlânâ Derğâhı, Seyyid Battal Gazi külliyesi gibi.

Konya'nın Ilgın ilçesinde 1576 tarihinde Mimar Koca Sinan'a yaptırılan Lala Mustafa Paşa Camiinin bakırdan kubbe ve minare alemleri bunlara iyi birer örnektir (Res. 17). Kubbe alemleri 1.32 m. yüksekliğinde olup muhtelif şekilli beş ayrı parçadan meydana gelmiştir (Şekil 6). Alttaki birinci parça, yukarıya doğru kavilenecek şekilde daralan, ters kâşe şeklindeki kaide kısmıdır. Gövde ise üç parçadan ibaret olup, birinci parça bir bilezik ile şişkin bir küpcüğü, ikinci parça iki ucu ince birer bilezikle süslenmiş bir diğer küpcüğü, üçüncüsü ise yine bir bilezikle nihayetlenen bir armudu ihtiva etmektedir. Tepeliği teşkil eden beşinci parça da, şişkin bir hilâldir. Her parça birbiri içine geçecek şekilde yapılmış ve bu ek yerleri, dövme demirden birer pim ile takviye edilmiştir. Minare alemleri tek parça halinde olup 72 cm. yüksekliğindedir (Şekil 7). Altta konik bir kaide üstünden yükselen alem gövdesi, yukarıya doğru bir bilezik ve bir küpten sonra, iki bilezik ve bir armutla, yine şişkin hilâl biçimindeki tepeliğe bağlanmaktadır.

Bilhassa XVIII. XIX. yüzyıl yapılarındaki madenî alemler çok değişik şekiller göstermektedir. Genellikle bu devir alemlerinde gövde, daha uzun olup, klâsik devrin örneklerine nisbetle çok sayıda bilezik, küp veya armutlarla süslenmiştir. Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camiinin alemleri gibi (Res. 18). Yine bu devrin tarikat ile ilgili yapılarındaki alemlerde tepeliklerin çok süslü olduğu görülmektedir. Artık bu tepelikler sade birer hilâl veya laliden ibaret olmayıp genellikle uçları boynuz gibi dışarıya kıvrık, içleri ve etrafları müşebbek tarzda işlenmiş sembol, motif ve yazılarla süslüdür. Antalya'nın, Elmalı İlçesine bağlı Tekke Köyündeki Abdal Musa Türbesinin pirinç alemleri bunlara örnek gösterilebilir (20) (Res. 19). Türbe küllâhının tepesinde ve 2,28 m. yüksekliğindeki bu alem üç ayrı parçadan müteşekkildir. Altta 87 cm. yüksekliğindeki birinci kısım, oniki dilimli ters bir kâşe şeklindeki kaide ile iki boyun arasında bir küpten baredir, 43 cm. yüksekliğindeki ikinci parça, bir boyunla biten bir armut ve bir bileziği ihtiva etmektedir. 138 cm. yüksekliğindeki üçüncü parça ise, ince bir bilezik ve boyundan sonra bektâşi tacı şeklinde bir topuzla tesbit edilmiş çok büyük bir hilâl- boynuz ile nihayetlenmektedir. Bu tepeliğin içi ve üstü müşebbek olarak işlenmiş din ve tarikatla ilgili, irili ufaklı yazılar, semboller ve ara motifleriyle süslenmiştir. Burada bektâşi tarikatında özel bir önemi olan «Ali» ismi ile zülfikâr sembolünün müsenna biçimindeki tertipleri bilhassa dikkati çekmektedir.

(20) Evliya Çelebi, her ne kadar Abdal Musa Türbesinin alemlerinden «Zirve-i âlâsında altın alemin beş saat yerden şülesi nümeyandır» diyerek mübalağalı bir ifade ile bahsetmekte ise de bugünkü alemler, o alemler değildir. Bugünkü alemlerin bir fotoğrafı S. Fikri Erten'in 1948 yılında Antalya'da basılan Antalya Tarihi (Üçüncü kısım) isimli eserinde neşredilmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devletinin ekonomik durumunun iyice bozulması neticesinde, tıpkı yapılarda kullanılan ucuz ve dayanıksız inşaat malzemesi gibi, alemlerin de dövme demir veya adı saçtan imâl edildiği görülür. Bunların şekil ve tertipleri de genellikle klâsik örneklerle göre çok basit ve uydurmadır. Bu tip alemler, orijinal alemler hasara uğramış, düşüp kaybolmuş, daha eski devirlerin yapılarına da konulmuştur. Sivas'ta Gündük Minare ismiyle tanınan, Ertenaogullarından Hasan Bey'in türbesi XX. yüzyılın başlarında tamir olurken konulan vakıf kitabeli alem, bu devir için iyi bir örnektir (21) (Res. 20). Madenî alemin oturtulduğu üstü kavisli kare piramit biçimindeki taş kaideden itibaren yüksekliği takriben 150 cm. dir. Madenî alemin kaidesi yarım küre biçiminde ve bakırdandır. Bunun üstünde yine bakırdan ince bir boyun ile, ortadaki diğerlerine göre çok büyük olan ve birbirine bitişik üç küp yer almaktadır. Gövdenin bundan sonraki kısmı, üzeri ince bileziklerle süslenmiş ve ucunda küçük bir küp olan pirinçten bir çubuk halinde yükselmektedir. Tepeliği teşkil eden levha şeklindeki boynuzun üzeri müşebbek tarzda oyma vakıf kitabesiyle süslenmiştir. Boynuzun uçları arasından, minyatür bir alem gibi yükselen profilli orta dilim ise içi boş bir damla motifi ile nihayetlenmektedir.

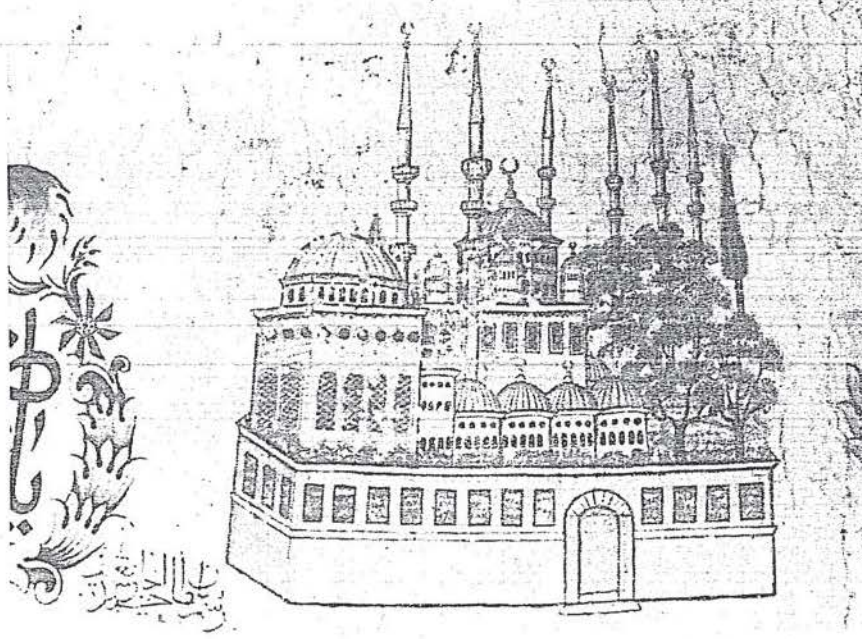
Seramik alemler :

Mevcut örneklerle göre, muhtemelen en eskileri XVIII. yüzyıla tarihlenen sırlı seramik alemler ise, Çanakkale İşi denilen seramik evaniye benzer teknikte yapılmış, yeşil sırlı, pişmiş topraktan yekpare parçalardır. Bunlar genellikle torna veya kalıp işi olduklarından içleri boştur. Diğer malzeme ile yapılan alemlere göre daha küçük ebadında olan bu tip alemler, mukavemet bakımından da taş ve madenî alemlere nisbetle çok zayıftırlar. Bu tip alemler bilhassa sırlı alaturka kiremit örtülü kubbe ve külâhlarda kullanılmışlardır. Çoğunun tepelik veya gövde kısmı kırılmış bulunan bu çeşit alemlerin en iyi muhafaza edilebilmiş olanlarından biri, Çankırı'nın Yapraklı İlçesinde, XVII. yüzyıla tarihlenen Fethiye Tekkesinin kubbesinde bulunmaktadır. Diğer bir örneği Çorum'da Hıdırlık Tepesindeki bir türbenin üstünde görmekteyiz (Res. 21). Kırık tepeliği ile birlikte takriben 50 cm. yüksekliğinde olduğunu tahmin ettiğimiz bu seramik alem, konik kaidesi-

(21) Max van Berchem'in Halil Ethem ile birlikte, 1910 yılında Kahire'de neşrettiği «Asie Mineure» isimli eserde bu türbenin külâhsız ve alemsiz fotoğrafı mevcuttur. Daha sonra yapılan mahallî tamirat neticesinde türbe üstüne kiremit örtülü alçak bir külâh ile bunun tepesine bir alem konulduğu anlaşılmaktadır. 1967-68 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yürütülen restorasyon sonunda, türbenin üstüne konik biçimde kurşun kaplı ahşap bir külâh inşa edilerek, bunun tepesine eski alemler tekrar yerleştirilmiştir.

nin üstünde münavebeli ve birbirine bitişik olarak sıralanmış, iki büyük, iki küçük küpten ibaret bir gövdeye sahiptir. Kaide ve gövde, yer yer sgraffito tekniğinde oyulmuş çemberler ve bunların arasında kısa ışınsal çizgilerle süslenmiştir.

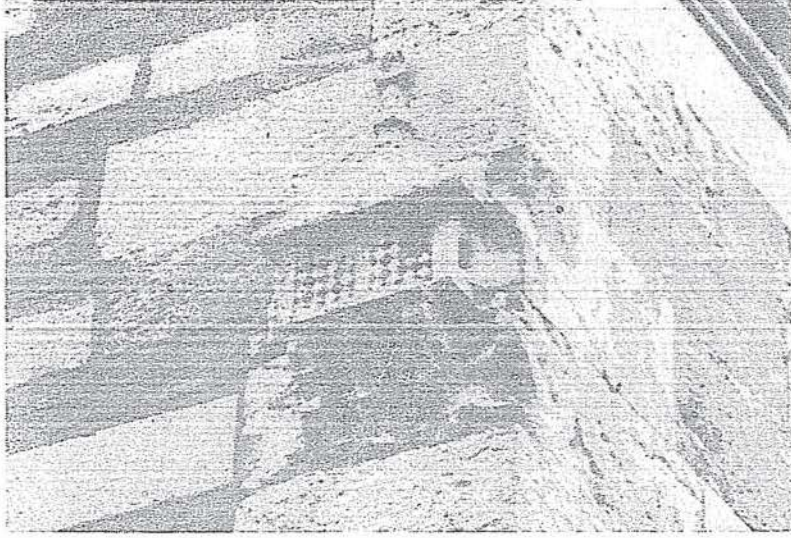
Tahminimize göre bu tip alemler, henüz mevcudiyetine raslamadığımız, fakat daha eski tarihlerde varlığına inandığımız bazı çini alemlerden mülhem olarak yapılmışlardır. Bilhassa Selçuklu ve Beylikler devirlerinin, dış yüzleri çini kaplı kubbe ve külâhlarına uygun düşeceğini tahmin ettiğimiz bu mimarî parçalara ait, şimdilik hiçbir tarihî vesikaya da sahip bulunmuyoruz.

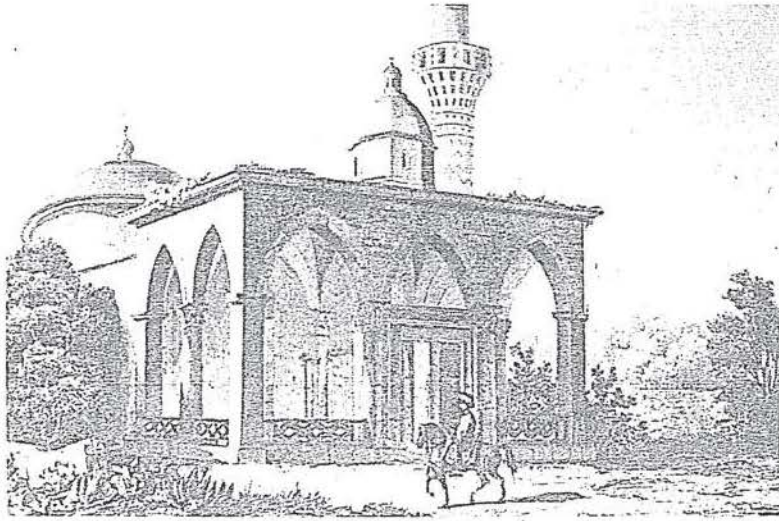
Resim 1

Resim 2 (E. Madran'dan)

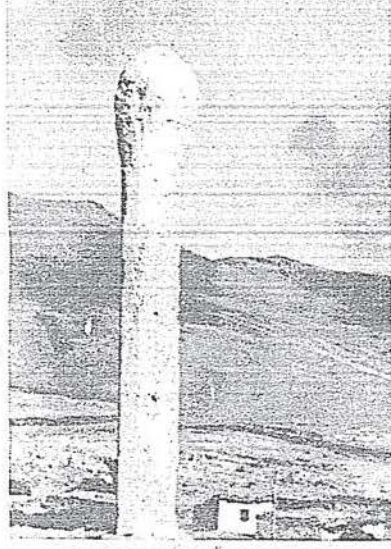
Resim 3

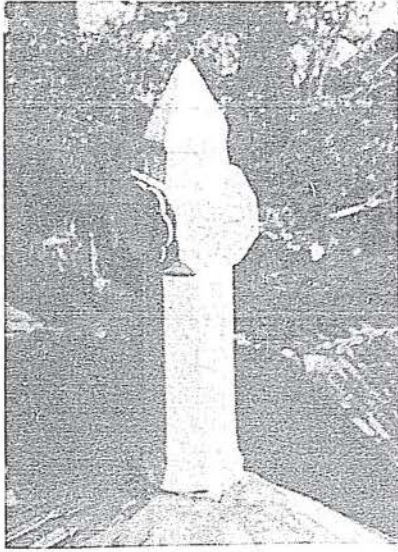
Resim 4

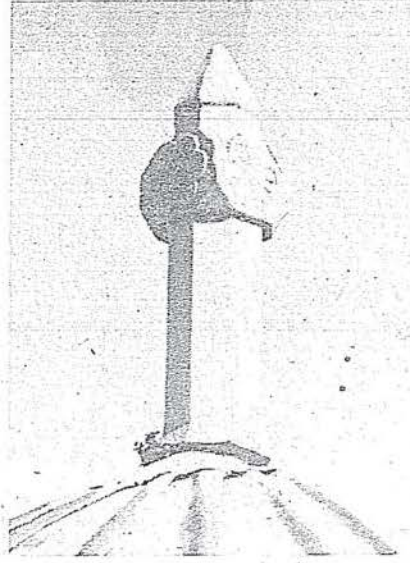
Resim 5

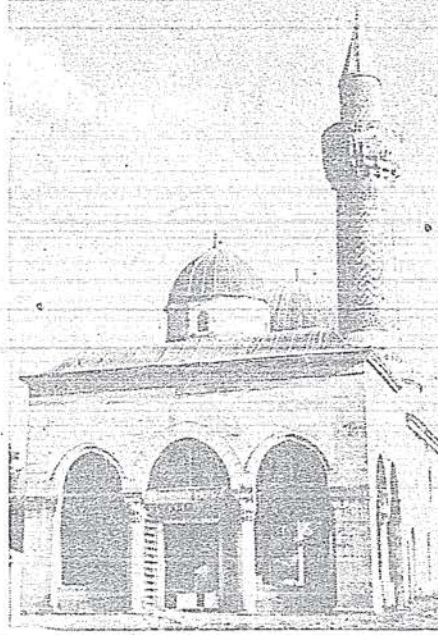
Resim 6 (O. Tunçer'den)

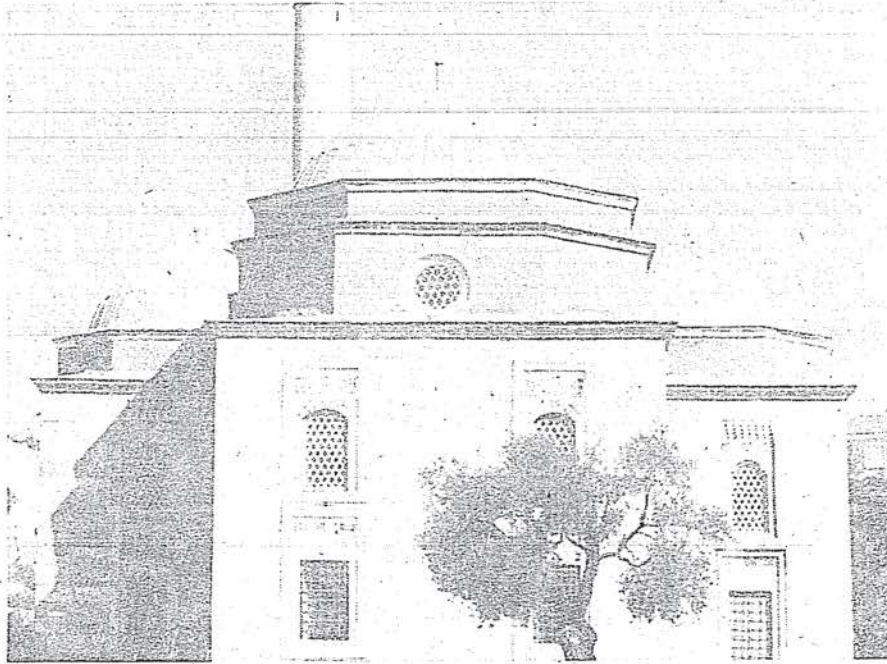
Resim 7

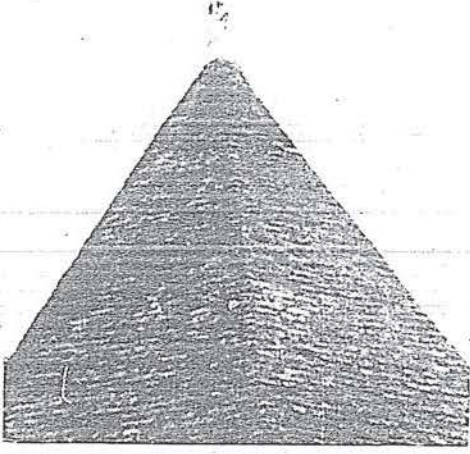
Resim 8

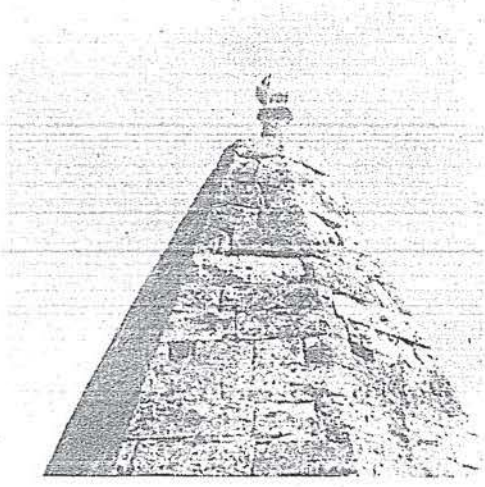
Resim 9

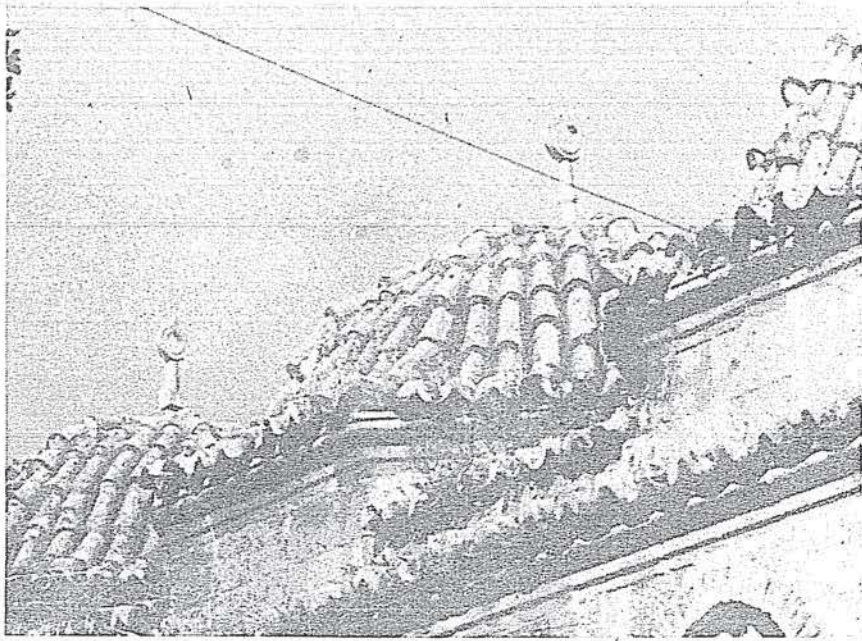
Resim 10

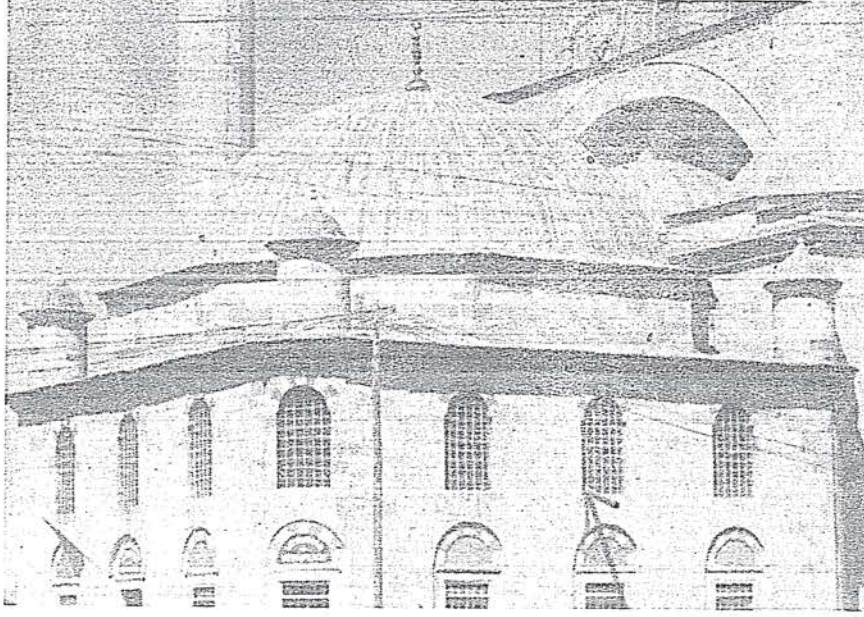
Resim 11

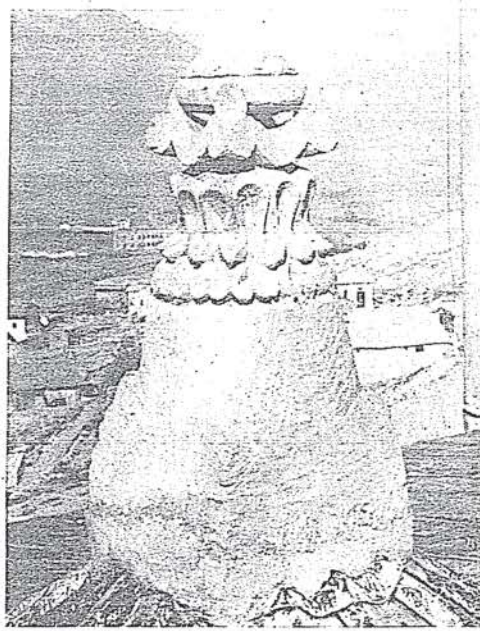
Resim 12

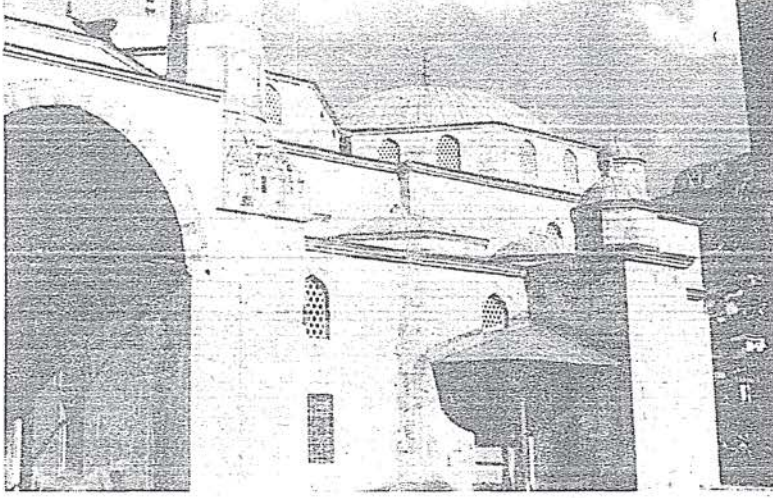
Resim 13

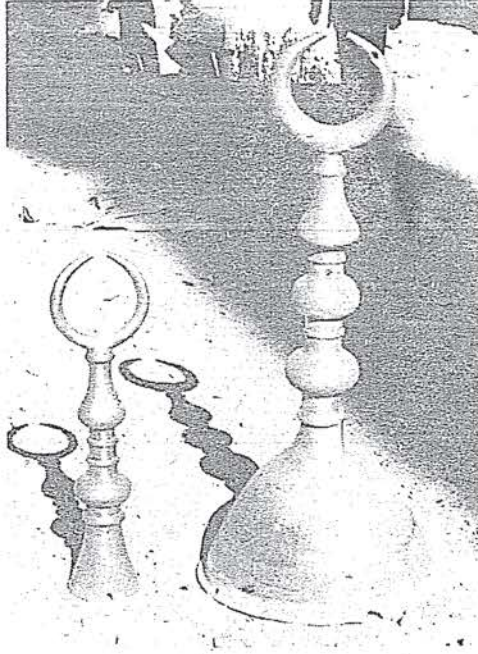
Resim 14

Resim 15

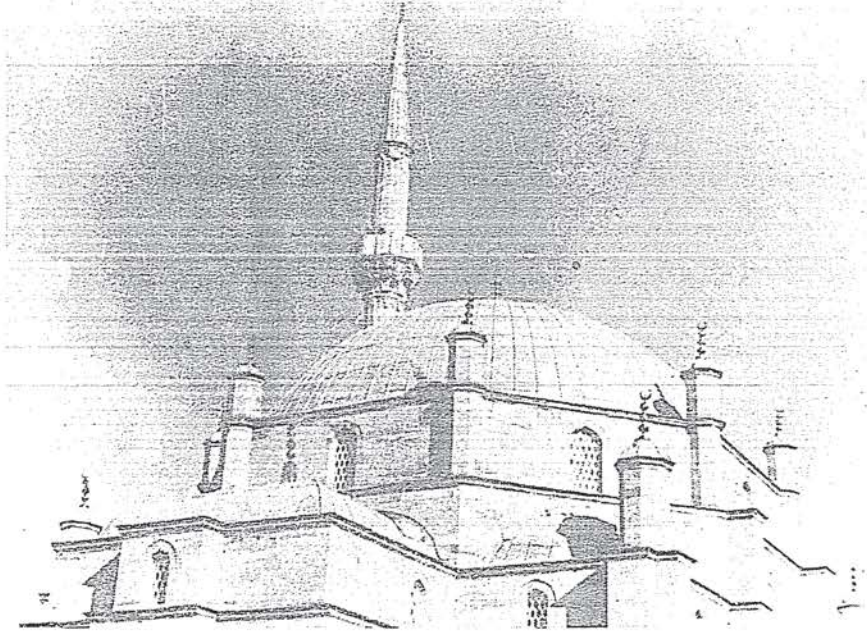

Resim 16

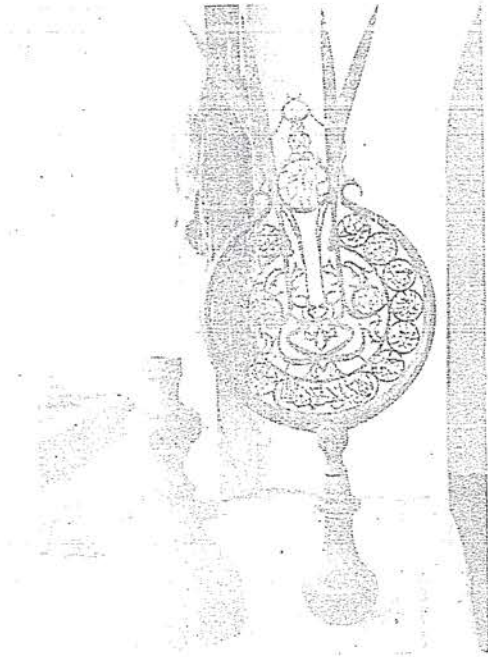

Resim 17

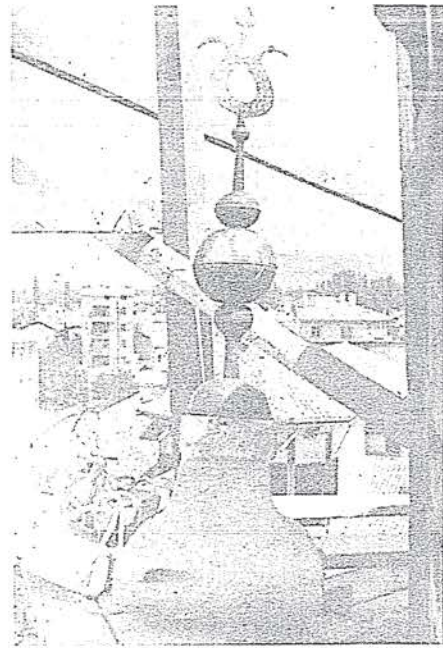
ALEMLER HAKKINDA — ONGE

Resim 18

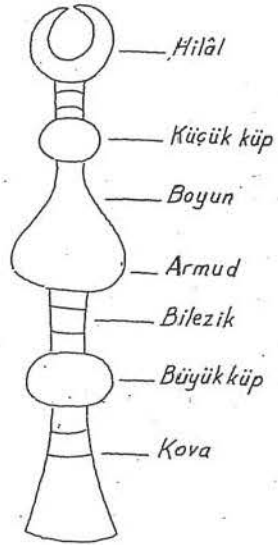
Resim 19 (C. Babacan'dan)

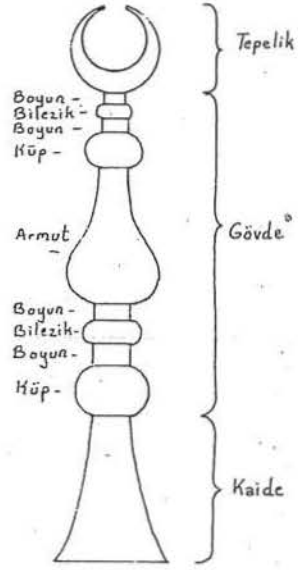
Resim 20 (R. Aydın'dan)

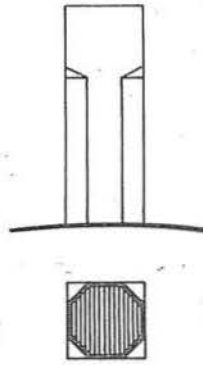
Resim 21 (Z. Bayburtluođlu'ndan)

Şekil 1

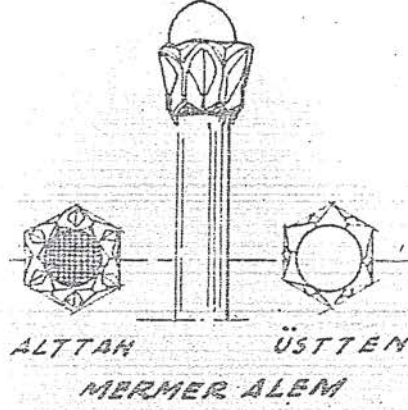
Şekil 2

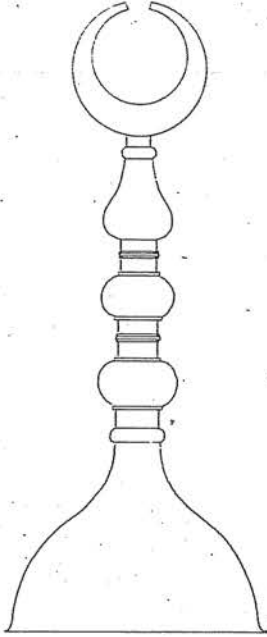
Şekil 3

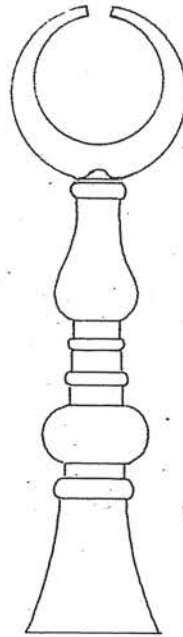
Şekil 4

Şekil 5 (M. Akok'dan)

Şekil 6

Şekil 7